

Оксана Шумейко

Національна академія внутрішніх справ, Україна

КЛАСИЧНІ ТА НЕКЛАСИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ СІМ'Ї В КОНТЕКСТІ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОГО АНАЛІЗУ

Oksana Shumeiko

National Academy of Internal Affairs, Ukraine

CLASSICAL AND NON-CLASSICAL CONCEPTS OF FAMILY IN THE CONTEXT OF PHILOSOPHICAL AND LEGAL ANALYSIS

The work is devoted to the formation and historical development of classical and non-classical concepts of the family. The historical development of the family institute and the ideological foundations of the institution are regarded as interrelated. G. Hegel's views, outlined in Philosophy of Law and other works, are analyzed. Classical concepts – target, religious, contractual and non-classical concepts – gender (socially acquired) and archetypal (innate, biologically defined) are defined.

It is substantiated that modernism removes the family from the socio-economic life, replaces the priority of family interests in achieving economic goals and material benefits. Marriage and the family are recognized as universal forms of organization of relations between people and satisfaction of their needs.

Keywords: family, concepts of family, society, institute of family, philosophy of law, marriage.

Проблеми сім'ї є надзвичайно актуальними не лише для України та інших держав пострадянського простору, але й для низки західних країн та світової спільноти загалом. Для адекватного дослідження цих проблем необхідна адекватна теоретико-методологічна база, сформована на основі дослідження історії філософського осмислення інституту сім'ї, особливо в контексті здобутків філософії права, яка є чи не найпрактичнішою з філософських дисциплін.

Для того, щоб досягти мети наукового дослідження, насамперед розглянемо класичну концепцію, в якій поєднується теоретичний концепт сімейного права з його філософсько-правовим аналізом. Цю концепцію репрезентують погляди видатного представника німецької класичної філософії – Г. В. Ф. Гегеля. Філософ вважав, що сім'я розкриває себе в наступних моментах: кохання як кохання природного, народження дітей; самосвідомої любові, свідомого відчуття умонастрою та їх мови; спільної праці і здобутку, взаємних послуг і турбот; виховання підростаючого покоління. Сім'я уособлює в собі природну спільноту, члени якої пов'язані любов'ю, довірою і природним обов'язком.

Сім'я являє собою природну спільноту тому, що членами сім'ї стають не в силу своєї волі, а в силу свого ества і тому, що відносини між членами сім'ї базуються не стільки на міркуваннях і рішеннях, скільки на почутті й потязі. Суб'єктивними висхідними пунктами шлюбу Г. В. Ф. Гегель визначає або «особливу схильність осіб», що укладають шлюб, або турботу батьків, що діють в інтересах дітей. Як об'єктивний висхідний пункт – обов'язкова «вільна згода осіб...», що складають одну особу, відмовитись у цій єдності від своєї природної і одиничної особистості». Цілком очевидно, що шлюб для філософа – це правова і моральна любов. Ніяке інше розуміння шлюбу Г. В. Ф. Гегелем не приймається, тому він відкидає розгляд шлюбу тільки як статевих стосунків. Саме ці погляди дають можливість філософу критикувати Платона за ідею спрощення шлюбу, церкву – за проповідь безшлюбності, німецький поетів за заклики до любові без шлюбу. Окрім того, філософ упевнений, що «шлюб не є відносинами договору», а тому: «Неможна... підводити під поняття договору шлюб; так... ганебна поведінка подана у Канта»¹.

¹ Гегель, Г. (1934). *Філософія права. Сочинения в 14 томах*. Москва-Ленинград: Соцэргиз, 7, 395.

Любов членів сім'ї один до одного ґрунтується на тому, що одне Я складає з іншим окремим Я своєрідну єдність. Вони не відокремлюють себе один від одного. Сім'я – це органічна єдність, бо її частини мають свою субстанцію тільки в цьому цілому і окремо від цілого не мають самостійності. Суть довіри, яку відчують члени сім'ї один до одного, полягає в тому, що кожен цікавиться не собою, а тільки цілим. Природна слухняність всередині сім'ї ґрунтується на тому, що у цьому цілому існує тільки одна воля, саме та, що належить главі сім'ї. У цьому відношенні сім'я складає тільки одне лице.

Індивідам, які утворюють природну спільноту, належать відповідно до їх особистих визначень особливі права; але якщо б ці права утверджувались у формі юридичних прав, то моральний зв'язок цієї спільноти, де кожен робить все можливе головним чином саме в силу принципу любові і отримує те, що йому належить, були б розірвані¹.

У праці «Філософія права» філософ стверджує, що: «об'єктивним призначенням і моральним обов'язком є укладання шлюбу», а основними вимогами до шлюбу є:

1) шлюб повинен бути моногамним, оскільки моногамія – один із абсолютних принципів, на якому ґрунтується моральність цивільного союзу;

2) близькість між чоловіком і жінкою набуває законності лише в шлюбі;

3) заборона шлюбу між кровними родичами: «те, що вже об'єднане, не може бути об'єднане шлюбом»;

4) шлюби повинні укладатися батьками, щоб зберегти дітей від стихії закоханості;

5) шлюб має укладатися публічно і святково: «тим самим цей союз конститується в якості морального тільки за допомогою цієї передуючої церемонії, що є здійсненням субстанціонального посередництва знака, мови, як самого наявного духовного буття. Чуттєвий момент, що належить природному життю полягає в моральному відношенні шлюбу як наслідок і акцидентність»;

6) шлюб не підлягає розірванню, «бо мета шлюбу носить моральний характер і вона настільки висока, що порівняно з нею все інше є безсильним і підкореним нею»;

7) має бути свобода розлучення, але розлучення має оформлятися моральним авторитетом.

Окрім того, філософ відмічає, що шлюб відрізняється від співжиття тим, що «в останньому випадку головна мета – задоволення природних потреб, тоді як у шлюбі вони відходять на другий план»².

У шлюбі двічі реалізується моральність, по-перше, суб'єктивно через близькість двох осіб, які створюють одну особу, а по-друге, у духовному народженні дітей, вихованні, що робить їх самостійними людьми.

Додаючи відносини статей у систему об'єктивного духу, і розуміючи його як єдність одиничного і всезагального, філософ відмічає, що об'єктивний дух на ґрунті розвитку суспільних відносин і втілення моральності підноситься до суспільної самосвідомості у формах сім'ї, громадянського суспільства, держави, де сім'я – це безпосередній, або природний вираз моральних відносин: «Сім'я як безпосередня субстанціональність духу має своїм визначенням свою єдність, любов, так що умонастрій всередині сім'ї полягає у володінні самосвідомістю своєї індивідуальності у цій єдності як у собі і для себе суцільності суттєвості, щоб явити себе у ній не як особу для себе, а як член цієї єдності»³.

Необхідно відмітити, що Г. В. Ф. Гегель розглядає сім'ю не тільки з боку моральних відносин. Він вперше пов'язує сім'ю з приватною власністю. «Сім'я в якості особи має зовнішню реальність у власності, в якій вона володіє наявним буттям своєї субстанційної особистості лише як у майні»⁴. Спочатку утворюється сім'я, а вже потім приватна власність. Стабільною власність стає після появи шлюбу. Загалом «сім'я закінчується у наступних трьох виявах: а) в образі свого безпосереднього поняття, такого як шлюб; б) у зовнішньому наявному бутті, у власності і майні сім'ї і турботі про це; в) у вихованні дітей і розпаді сім'ї»⁵.

¹ Гегель, Г. (1977). *Філософія духа: Енциклопедія філософських наук в 3-х томах*. Москва: Мысль, 3, 49, 67-68, 202.

² Гегель, Г. (1934). *Філософія права. Сочинения в 14 томах*. Москва-Ленинград: Соцэґиз, 7, 481-487.

³ Там само, 481.

⁴ Там само, 491.

⁵ Там само, 483.

Досліджуючи історичні форми сім'ї, Г. В. Ф. Гегель не відходить від ядра патріархальної теорії сім'ї, заснованої Арістотелем. Окрім цього, він пропагує її за допомогою власного авторитету: «Сім'ю як правову особу представляє в її відношенні до інших чоловік як її голова»¹.

За основу розпаду сім'ї Г. В. Ф. Гегель визнає:

1) оскільки основу будь-якої сім'ї складає шлюб, а він «ґрунтується лише на суб'єктивному, випадковому почутті», він може бути розірваний;

2) «моральнісний розпад сім'ї» відбувається тому, що діти які виростають, стають «повноправними правовими особами»;

3) «природний розпад сім'ї внаслідок смерті батьків».

Натомість Г. В. Ф. Гегель аналізує сім'ю крізь моральнісну субстанцію, яка включає в себе не лише сім'ю – як «природний дух», але і як у «своєму роздвоєнні і явленні, – громадянське суспільство», і державу як всезагальну і об'єктивну свободу. І у праці «Філософія права», і в роботі «Філософія духу» він стверджує: «у сфері самої моральності ми також починаємо з безпосереднього, з тої природної, невиразної форми, яку моральнісний дух має в сім'ї; переходить потім до роздвоєння моральнісної субстанції, що відбувається у громадянському суспільстві, і, нарешті, досягає єдності і істини обох цих односторонніх форм моральнісного духу, що відкривається у державі»².

Маємо зазначити, що концепція патріархальної сім'ї забезпечувала відтворення традиції в суспільстві, виступаючи вихідною формою соціалізації індивіда. Однак зі стрімким розвитком промислового виробництва, зміною уявлень про світ завдяки кругосвітнім подорожам, поширенням книгодрукування та починаючи із XVIII ст. об'єднання Європи в єдиний культурний регіон патріархальна модель сім'ї починає швидше гальмувати суспільний поступ, ніж сприяти суспільному розвитку.

Усвідомлення останнього призводить до формування альтернативних концепцій походження сім'ї, найпростішою з яких було протиставлення матріархальної концепції патріархальною.

Завдяки працям Г. Л. Морган³, патріархат починає визначатися антропологічним підходом, позначеним еволюціоністами як юридично-політична система, в якій влада і права на майно й осіб підпорядковані правилу спорідненості за батьківською лінією. Цій системі протистояла система матріархату, за якою питання влади вирішувалися згідно з правилом спорідненості за материнською лінією з огляду на генеалогічні зв'язки, що проходять крізь жінок. І хоча ці дві системи ніколи не існували в чистому вигляді, хоча було неможливо ототожнювати правовий порядок з будь-яким способом здійснення влади (батьківської чи материнської, чоловічої чи жіночої), уява, пов'язана з цією біполярністю, завжди й у рекурентний спосіб мала силу закону. Причому іноді навіть забували, що домінування чоловічого начала над жіночим у всі часи й майже в усіх людських суспільствах лишалося єдиним підґрунтям, на якому можна було будувати стосунки між статями.

Той факт, що ці поняття – патріархат і матріархат – набули такого значного поширення в антропологічній думці другої половини XIX ст., пов'язаний не стільки з тим, що вони використовувалися для визначення фактичного способу функціонування суспільств, скільки з тим, що вони відбивали два різновиди нового буржуазного верховенства, один з яких спирався на батьківську владу, а другий – на владу матері. Тому слід визнати за ними здійснення функції сексуалізації соціального зв'язку. Вони дозволяли осмислювати історію сім'ї, відносячи її до категорії не лише статевої різниці – чоловіче проти жіночого, і навпаки, але й до суперечності між двома формами економічного і психологічного домінування: патерналицентризму, з одного боку, і матерналицентризму, з другого.

Процес видозмінення сім'ї відбивилось на всьому розвитку суспільства. Зазвичай у такому розумінні порівнюють традиційну і сучасну моделі сім'ї.

По-перше, в традиційній формі сім'ї головним чинником виступає родинно-сімейний принцип організації суспільного життя, переважання родинних цінностей над економічними і матеріальними пріоритетами.

¹ Там само, 491.

² Гегель, Г. (1977). *Філософія духа: Енциклопедія філософських наук в 3-х томах*. Москва: Мысль, 3, 186.

³ Морган, Л. Г. (2016). *Древнее общество. Исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации*. Москва: Ленанд, 320-360.

Модернізм же навпаки, віддаляє родину від соціально-економічного життя, замінює пріоритет родинних інтересів на досягнення економічних цілей та матеріальних благ.

По-друге, аграрне суспільство бере за основу своєї життєдіяльності економічну складову, ведення домогосподарства (зазвичай дорослі члени сім'ї працюють вдома орієнтуючись на власний прибуток). Модерністська модель сім'ї орієнтована на розмежування дому і роботи, на великих підприємствах з'являється наймана праця з індивідуальною або погодинною оплатою незалежно від статусу сімейно-родинних зв'язків. Важливо відмітити, що сімейне виробництво не зникає загалом, а перестає бути провідним, найголовнішим елементом економіки, причому в урбанізованих областях поширюється споживацький тип сім'ї, де крім загальносімейної діяльності, генетичних і фізіологічних процесів додається споживання послуг поза сімейних закладів, що здобувається членами сім'ї за рахунок заробітної плати за межами власного помешкання. Останнє не могло не позначитися на ролі і місці жінки у тогочасному суспільстві. Так, якщо феодальні цехи послідовно і системно забороняло жінкам вступати в ремісничі, фахові корпорації, то мануфактурне і пізніше промислове виробництво активно залучало до роботи жінок і дітей.

У феміністичних теоріях подібна подвійна зайнятість жінки інтерпретується як результат панування чоловіків, тому часто бажане «рівноправне» розподілення сімейних функцій між чоловіком і дружиною вважається ідеалом «демократизації» сім'ї, що виокремлює ідею «оптимальної моделі» сімейної рівності. Концепції, вироблені для використання на загально-соціальному рівні, як певна усталена схема переносяться на рівень малої соціальної групи, що призводить до надмірної політизації сімейної проблематики, оскільки установка на «демократизацію» вчених не співвимірна із законами функціонування малих соціальних груп.

Наступним чинником є незначна психологічна розподіленість між сімейним домогосподарством і сільською общиною, етичними й іншими соціальними спільностями в традиційному суспільстві, контрастують з різким розмежуванням дому і світу поза сім'єю, сімейної близькості і стандартності, знеособленості відносин прошарків і каст, напруженої конкурентності й небезпеки зовнішнього оточення в період модернізації соціальних відносин.

По-четверте, соціальна і географічна мобільність в традиціоналізмі (як правило сини наслідують соціальний статус і професійну спеціалізацію батька) суттєво відрізняється від високої мобільності, що проявляє індивідуальну активність притаманна періоду модернізму.

По-п'яте, ціннісна система «фамілізму», в ієрархії якої основні позиції займають обов'язок, дотримання звичаїв, авторитетів, цінність сімейної відповідальності, дітей, як вкладів у забезпечену старість, домінування батьківського авторитету і чоловічого впливу по мірі модернізації стає менш престижним, звільняючи місце цінностям індивідуалізму, незалежності, прав особистості, свободи вибору, цінності особистих досягнень, само актуалізація тощо, що викликане зміною основного типу сім'ї – розширеної на нуклеарну сім'ю.

Наступною, шостою ознакою є перехід від централізованої розширеної сімейно-родинної системи, яка, як правило, складається з трьох поколінь з домінуванням старших до децентралізованих нуклеарних сімей, в яких шлюбні зв'язки подружжя стають вище родинних, батьківських, причому інтереси самого подружжя підкорені інтересам індивіда, що також відноситься до родинних і батьківських зв'язків (депривація особистості від сім'ї, ізоляціонізм).

По сьоме, перехід від розлучення за ініціативою чоловіка через бездітність до розлучення, що викликане міжособистісною несумісністю подружжя.

Наступна, восьма ознака характеризує зміну системи вибору подружжя від «закритої» до «відкритої» на основі міжособистісної вибірковості молодих людей один одного незалежно від приналежності до тої чи іншої соціальної верстви, традиції обміну посагом і викупу нареченої (хоча при збереженні майнових інтересів і системи наслідування, закріплених шлюбним договором).

По-дев'яте, перехід від традиційної культури з жорстким табу на застосування контрацепції (для компенсації високої смертності) до індивідуального втручання в репродуктивний цикл, попередженню і перериванню вагітності, цей період також позбавляє необхідності в продовженні репродуктивного періоду життя (шляхом наближення до фізіологічних кордонів – термінам початку і кінця дітонародження шляхом ранньої і цілковитої шлюбності, традиції шлюбу тривалістю в життя).

Своєрідною квінтесенцією й інтегральним виразом всіх перерахованих вище сімейних змін є перехід від ери стабільної багатодітності сім'ї протягом всієї історії людства до епохи неперервного зникнення багатодітності сім'ї з історичної сцени. Реальні зміни сімейних структур у ХХ ст. на всіх

континентах свідчать про наближення епохи постійного зменшення дітей у сім'ї (аж до масової однодітності, можливо, бездітності, оскільки немає біологічних захисних механізмів, які б зупиняли цей процес на безпечному для суспільства рівні).

Сучасний розвиток сім'ї з погляду зміни сімейних цінностей і організації внутрішньосімейних відносин проаналізовано дослідниками як поступовий перехід від традиційної (патріархальної) моделі до дітоцентрованої (перехідної) і, нарешті, до подружньої (егалітарної) сім'ї. Ми ж виділяємо такі концепції походження сім'ї: класичні концепції походження сім'ї – **цільова** (функція продовження роду, природна), **божественна (релігійна)**, **договірна** і неklasичні концепції – **гендерна** (соціально набута і разом з тим така, що склалася історично під тиском тих чи інших обставин) та **архетипова** (вроджена, біологічно задана).

З утвердженням ідеології індивідуалізму у західноєвропейському просторі, що постає руйнівником традиційного способу життя і традиційного способу мислення, в ідейному осмисленні інституту сім'ї відбуваються якісні зміни, формується ряд модерних концепцій походження сім'ї, які повністю поривають з патріархальною моделлю та розглядаються у зв'язку з проблемами толерантності¹, а також акцентують увагу на сімейних проблемах і шляхах їх розв'язання у сімейних практиках².

Таким чином, на прикладі історичного аналізу основних традиційних концепцій походження сім'ї можна зробити висновок, що людина починає аналізувати і пізнавати навколишній світ і саму себе в цьому світі раніше, ніж формувати здатність свідомого вибору себе, свого призначення, способу життя, який з'являється в західноєвропейському культурному просторі в добу Нового часу з утвердженням ідеології індивідуалізму. Ось чому патріархальна теорія походження сім'ї (Платон, Арістотель) у поєднанні з природною концепцією походження сім'ї видавалася мислителям впродовж довгого часу як єдина можлива і вірна не зазнаючи суттєвої критики. З утвердженням договірних засад у сфері громадянського життя (Ж. Ж. Руссо) теорія договору поступово поширюється і на концепцію походження сім'ї, викликаючи до життя руйнування класичної парадигми інституту сім'ї (К. Маркс, З. Фрейд, Ф. Ніцше, С. К'єркегор).

References:

1. Gegel, G. (1934). *Filosofiya prava. Sochineniya v 14 tomah* [Philosophy of Law. Works in 14 volumes]. Moscow-Leningrad: Socekiz, 7. [in Russian].
2. Gegel, G. (1977). *Filosofiya duha: Enciklopediya filosofskih nauk v 3-h tomah* [Philosophy of the Spirit: Encyclopedia of Philosophical Sciences in 3 volumes]. Moscow: Mysl, 3. [in Russian].
3. Morgan, L. G. (2016). *Drevnee obshestvo. Issledovanie liniy chelovecheskogo progressa ot dikosti cherez varvarstvo k civilizacii*. [Ancient Society. The study of the lines of human progress from savagery through barbarism to civilization]. Moscow: Lenand. [in Russian].
4. Shumejko, O. V. (2017). Tolerance as valuable reference point for modern family. *Filosofski ta metodologichni problemi prava*, 2 (14), 260-270. [in English].
5. Morgan, D. (2019). Family Troubles, Troubling Families, and Family Practices. *Journal of Family Issues*, May 9. [in English].

¹ Шумейко, О. В. (2017). Tolerance as valuable reference point for modern family. *Філософські та методологічні проблеми права*, 2 (14), 260-270.

² Morgan, D. (2019). Family Troubles, Troubling Families, and Family Practices. *Journal of Family Issues*, May 9.